

Istoria – *magistra vitae**

Acad. Ioan-Aurel Pop
Președintele Academiei Române

De la Cicero am moștenit celebra zicere: Historia magistra vitae. Discuțiile, nu o dată contradictorii, i-au menținut valoarea de actualitate perpetuă și, chiar dacă se aud încă voci care o contestă, ea rămâne, fie măcar ca dezerat. Cât de actuală este afirmația astăzi, când explozia informațiilor – ca volum și diversitate – tinde a depăși, cum s-a spus, capacitatea de percepere a omului? Cum se manifestă această actualitate?

Dincolo de orice schimbare tehnologică și de mentalitate, atât timp cât lumea va rămâne lume și nu va ajunge o planetă de roboți, istoria va prezenta interes pentru marea majoritate a oamenilor și a comunităților umane. Se întâmplă și se va întâmpla asta, deoarece istoria nu este o formă oarecare de cunoaștere a unui segment din realitate, cu o arie de interes limitat și temporar, ci este însăși experiența de viață a omenirii sau memoria colectivă a unui grup de oameni și chiar a lumii întregi. Or, așa cum ființa umană individuală nu poate să trăiască fără memorie și fără amintiri, iar dacă ajunge să trăiască într-o astfel de stare devine o legumă, adică are existență fizică, dar nu și spirituală, nici societățile nu au rost fără experiența lor de viață. O comunitate în care nimeni nu mai știe că democrația a funcționat la Atena în vremea lui Pericle sau când și de ce s-a inventat mașina (motorul) cu aburi (cu o lungă perioadă de gestație din Antichitate până la James Watt) riscă să dispară. Omenirea are câteva particularități care o fac să fie omenire, iar între acestea raportarea la trecut este una fundamentală. Istoria nu ne învață mecanic cum și de ce să trăim, dar ne dă esența noastră de ființe raționale, ne oferă o logică (limi-

tată, este drept) a existenței, ne dă speranță și curaj să înfruntăm greutățile după exemplele venite din prezentul celor care au trăit în trecut.

Ca să rămânem tot înaintea erei noastre ca punct de plecare, am să-l invoc pe Ecclesiast cu celebrele-i cuvinte cum că nimic nu ar fi nou sub soare. Se poate vorbi de o anumite compatibilitate? Bunăoară, mă gândesc că alții sunt oamenii, viețile și concepțiile lor. Eminescu, în Glossă dă un răspuns demn de luare aminte: „Ce e rău și ce e bine, tu întreabă și socoate”. Problema mereu deschisă a valorizării.

Biblia și alte cărți de înțelepciune ne spun, între altele, cât de relativă este lumea. Pe de o parte „nimic nu este nou sub soare”, iar pe de alta „totul curge”, astfel încât lumea se schimbă și rămâne neschimbată în același timp. Uneori în viață, ca indivizi, avem impresia de *déjà vu*, ca și cum am fi trăit aievea cândva exact aceeași întâmplare. La fel se întâmplă și cu evenimentele istorice: avem senzația câteodată că istoria se repetă. Este însă numai o amăgire, pentru că istoria – ne-a atras atenția cu mai bine de un secol în urmă marele istoric și filosof al istoriei A.D. Xenopol – este o știință de succesiune și nu una de repetiție. Cu alte cuvinte, istoricii de meserie știu că ceea ce s-a petrecut odată, deși poate să fie reconstituit până la un anumit nivel, nu se poate repeta întocmai niciodată. Anumite împrejurări din trecut pot să fie foarte asemănătoare în prezent, ceea ce unora dintre noi ne creează senzația de repetiție. În vorbele Ecclesiastului, dar și ale filosofilor greci și romani (*Nihil novi sub sole*), se ascunde înțelepciunea unei lumi iluminate de divinitate:

omul nu trebuie să aibă semeția sau obrăznicia de a schimba el lumea peste limitele lăsate de Dumnezeu, pentru că nu el, omul, a făcut lumea! Iar înțeleptul Eminescu – atins, fără îndoială, de o aripă de înger – introduce în această filosofie dimensiunea morală: omul schimbă lumea atât cât se cuvine, prin cumpătare, separând binele de rău și străduindu-se să facă binele. Altminteri, totul este în zadar și nici cunoașterea istorică nu mai are rost.

Trecutul reconstituit sec și fără har nu poate ajunge la sufletul oamenilor

O întrebare pe care o pun mereu. De ce istoria, deși știință, are nevoie de o muză, Clio, fiica lui Zeus și Mnemosyme, înfățișată cel mai adesea ca o tânără cu o carte în mână? Ce determină nevoia unei muze unei științe?

Istoria este – cred eu – o știință în sensul de formă de cunoaștere a vieții. Noi împărțim, printr-o convenție, viața trecută, prezentă și viitoare, dar viața este una și nedespărțită. Setea de cunoaștere conștientizată este dată de Domnul, dintre toate ființele, numai omului. Dacă această sete de cunoaștere se atenuează și dispare, atunci este periclitată existența omenirii. Ca să răspund mai direct întrebării dumneavoastră, trebuie să reamintesc cititorilor că, pentru vechii greci, darul cunoașterii venea de la zei și că, prin urmare, fiecare formă de cunoaștere (științifică, artistică, teologică etc.) trebuia să aibă câte o patroană (muză) dată de divinitate. Cele nouă muze sunt chiar fiicele lui Zeus și ele îi inspiră pe oameni în toate formele acestea de cunoaștere: Clio este muza istoriei, Caliope a literaturii, Thalia a comediei, Urania a astronomiei și a științelor, Melpomene a tragediei, Euterpe a muzicii etc. Este drept că acum trei-patru mii de ani, intelectualii cultivau mai mult artele și, prin urmare, muzele patronează, în primul rând, artele. Pe de altă parte, se cuvine să ne amintim că, pentru aceiași greci de demult, istoria fusese în primul rând o artă, anume arta de a vorbi, de a cânta și de a recita frumos despre trecut. Aezii, care umblau din cetate în cetate și purtau cu ei viețile trecute, le relevau, de regulă, prin muzică și poezie. Abia de la Thucydides/Tucidide încoace apare și preocuparea pentru cauzalitate și, deci, pentru adevăr. Concluzionând, Clio este muza unei arte devenite știință și rămasă să ne vegheze ca să nu uităm – noi istoricii – că trecutul reconstituit sec și fără har nu poate ajunge la sufletele oamenilor...

Astăzi, omul are la dispoziție spațiu virtual, dar nu există un timp virtual. Oare pentru că ne ține legat de prezent, de acel „azi” pe care Eminescu îl vedea mereu înaintea?

Da, cred și eu că viața trepidantă, grăbită și concentrată de azi ne ține legați prea strâns de contingent, de tangibil. Ca urmare, uităm foarte frecvent că prezentul este un moment prea scurt ca să-l putem percepe, că viitorul este și rămâne nesigur și greu previzibil și că singura dimensiune certă a vieții rămâne trecutul. Acesta a fost și nu-l mai poate schimba nimeni! Detașarea de trecut (dar și de viitor) și concentrarea aceasta înverșunată pe clipa trăită plener ascund în sine mari primejdii pentru omenire, care începe să piardă dimensiunea morală a binelui și dimensiunea sentimentală a iubirii.

Cum își poate împlini istoria misiunea de Magistru al vieții?

Mai întâi, istoria trebuie să fie păstrată ca disciplină școlară cu cel puțin câte două ore pe săptămână, ceea ce este un lucru foarte simplu. În lumea de azi, unii au naivitatea să creadă că studiul vieții trecute în școală este de prisos și, sub pretextul adaptării planurilor de învățământ la realitate, să ceară introducerea unor false discipline, care sunt, în fapt, doar conținuturi (necesare, fără îndoială) ale disciplinelor existente. Or, istoria, fiind experiență de viață concentrată, creează nu numai cultura generală absolut necesară mișcării prin lume a oamenilor, dar le oferă deprinderile necesare adaptării la realitate. Iar lumea noastră europeană de azi – deși amenințată din toate părțile – nu mai are asupra capului sabia lui Damocles a războaielor endemice și periodice și le permite oamenilor să călătorească, să vadă situri istorice, muzee, monumente unice, statui, biserici, temple antice, piramide etc. Fără educație istorică, tinerii se uită și nu înțeleg nimic, astfel că toată experiența demiurgică a omenirii le devine străină și stranie.

Cu experiența dumneavoastră de om de știință și profesor al mai multor generații de specialiști, puteți spune dacă și cât istoria este un dascăl al vieții? Asta și pentru că nu pușini sunt cei care susțin că omul nu învață nimic din istorie.

Oamenii nu învață nimic din istorie dacă își pierd abilitatea de a înțelege lecțiile istoriei, iar această abilitate se poate păstra și dezvolta prin educație. Dacă minimalizăm educația în general și

educația istorică în special, atunci ne periclităm condiția umană. Istoria poate să rămână un dascăl al vieții doar dacă o considerăm viață și dacă scri-sul istoric își păstrează postura de formă de cunoaștere a vieții. Disprețul față de istorie al unora este o formă de pervertire a conștiinței, de instrumentalizare a indivizilor cu scopul de a fi direcționați spre spiritul de turmă, de masă de manevră.

Patriile trebuie să fie o piatră de temelie a istoriei viitoare

Secolul al XIX-lea a fost unul al națiunilor. Acum, vorbim mereu mai mult de globalizare, generată în principal de știință prin tehnologie. De știință, în primul rând, despre care știm că nu are patrie. Nu puțini specialiști se grăbesc să adauge că oamenii de știință au patrie. Cum Micul Prinț al lui Antoine de Saint Exupery spune „nimic nu e perfect pe lumea asta”, care ar fi beneficiile și ce riscuri pândesc din umbră globalizarea?

Proiectul național gândit de spiritele avansate ale secolului al XIX-lea a scos omenirea dintr-un grav impas și i-a creat premisele ca să construiască mai departe. Până la secolul națiunilor, marile imperii au dominat lumea și s-a văzut clar că această dominație înăbușea popoarele. Europa națiunilor nu a fost o lume perfectă, dar a fost una funcționabilă. Cine spune că națiunile și naționalismele au produs războaiele mondiale nu înțelege nimic din evoluția lumii. Războaiele au fost produse de politicienii avizi de putere și irresponsabili, iar națiunile au devenit mase de manevră și carne de tun pentru satisfacerea unor orgolii și ambiții. Se poate ca și lumea creată pe baza principiului național să fi obosit, dar nici globalizarea – în formele de aplicare a sa de azi – nu pare o soluție. Pe de altă parte, globalizarea nu poate fi impusă de sus, ci ea trebuie să se nască organic, prin convingere. Patriile nu sunt o piedică în calea globalizării, ci ele ar trebui să fie pietre de temelie ale acestui proces. Unii și-au imaginat că globalizarea presupune distrugerea sau anihilarea națiunilor și au greșit, iar forțarea notei în această direcție greșită pună în primejdie – după cum se vede – chiar Uniunea Europeană. Prin urmare, întreg procesul de unificare europeană – extrem de important pentru viitor – trebuie regândit.

Până unde ar putea ajunge?

Globalizarea ar trebui să se ghideze – metaforic vorbind – după muzica lui Beethoven și după mesajul versurilor din *Oda bucuriei*, punând „popor lângă popor” într-un concert al națiunilor conștiente și generoase una în raport cu alta. Dacă globalizarea tinde să desființeze limbi, credințe și cutume, atunci ea se află pe un drum greșit. Au mai vrut și alte ideologii globaliste să ne facă pe toți otova și au eșuat lamentabil.

Spunea Nicolae Iorga că „Un popor care nu își cunoaște istoria este ca un copil care nu își cunoaște părinții.” De altfel, între obiectivele înființării Academiei Române era, alături de limbă, istoria. Observăm însă că în programele școlare, istoriei i se acordă mereu mai puține ore în favoarea altor discipline al căror folos educativ nu se vede nici în prezent, nici în viitor. Ne e îngăduit a spera că lucrurile se vor ameliora cât mai curând? Exagerez, dar uneori mi se pare că se dorește ca omul viitorului să nu mai aibă...trecut. Ce se poate face ca să rămână o disciplină fundamentală?

Am răspuns anterior, în mare măsură, la această întrebare. Academia Română este obligată să vegheze la cunoașterea și protejarea de către poporul român a zestrei sale istorice, pentru că aceasta este una dintre rațiunile sale de a fi. Prin urmare, Academia trebuie să colaboreze strâns cu Ministerul Educației pentru a nu permite derapaje care să pericliteze nu ideea națională, ci chiar existența istorică a poporului român.

În acest context, care este rolul istoriei ca știință și a istoricului ca specialist, câtă vreme mulți gânditori susțin că omul contemporan trăiește sub impactul celebrului adagiu horațian „carpe diem”, trăiește-ți clipea?

Trăirea clipei este – cum spuneam – o iluzie. Omul nu este lucru, ci ființă conștientă de sine, iar această conștiință devine falsă fără dimensiunea trecutului.

La noi, și nu doar, istoricul a fost mereu, ca toți oamenii „sub vremi”. Să fie acesta un destin?

Istoricul este și el om, dar simte mai acut decât alții labilitatea condiției umane, aceea de „trestie gânditoare”, cum spunea Blaise Pascal. Rareori au

fost în istoria omenirii epoci de libertate neîngrădită, în care spiritul uman să poată zbura. Calamitățile naturale și cele umane ne-au amintit mereu cât de slabi suntem și cât de supuși sorții. Dar și ideea unor spirite luminate de a ieși din această condiție labilă a fost la fel de puternică și a produs adesea miracole.

Cum se explică faptul că sunt atâtea „istorii” câți istorici?

Da, este aproape așa cum spuneți! Pe de o parte, trecutul, ca și viața în ansamblul său, ne scapă printre degete. Avem în fața ochilor criteriul adevărului și avem sursele necesare, dar nu putem reconstitui fresca vieții de demult exact așa cum a fost, fiindcă nici adevărul omenesc și nici aceste mărturii nu au darul absolutului. Ceea ce a fost nu se mai întoarce decât prin reconstituiri relative. Pe de altă parte, istoricul este și el produsul unei familii, al unui popor, al unui mediu cultural, al unei anumite educații, are convingeri și idei politice, are scopuri în viață și – oricât ar vrea – nu le poate pune pe toate deoparte atunci când își elaborează discursul istoric. Las deoparte tagma istoricilor care scriu la comandă, după cum doresc patronii lor. De asemenea, chiar dacă tindem să fim obiectivi, mai apare și chestiunea gustului. Fiecare generație are o altă sensibilitate și dorește „istorii” adecvate acestei sensibilități. Azi se abordează imaginea celuilalt, soarta grupurilor marginale, studiile de gen, istoria unor sentimente etc., adică teme care odinioară erau socotite nedemne de tratare, erau fapte cotidiene sau rușinoase. Dar eu nu cred că aceste „istorii” sunt primejdioase sau că nu sunt necesare și utile, câtă vreme ne lăsăm ghidați de setea de adevăr și de onestitate.

De ce depinde obiectivitatea atât de necesară istoricului pentru a-și împlini misiunea? Cum o poate face când, cum observa un erou din celebrul roman „1984”, „prezentul dictează trecutul”. Și la noi am văzut cum, după 1944, au fost tot felul de manuale, între ele, cel faimos al lui Roller?

Se poate păstra obiectivitatea în orice epocă, cel puțin până la un punct. Există pe lumea asta și „compromisuri ne-compromițătoare”, cum spunea un dascăl de-al meu de la Cluj. Câteodată nu este important numai ceea ce ai realizat efectiv în viață, ci și curățenia sufletească pe care ai pus-o fie și în

ideile care nu s-au împlinit niciodată. Epocile ticăloase îi pot face și pe unii istorici să fie ticăloși, dar adevărul iese până la urmă la iveală.

Care sunt criteriile de evaluare ale adevărului istoric, când nu se cunosc toate documentele, iar selectarea lor adesea este subiectivă?

Niciodată nu se cunosc toate mărturiile despre o anumită realitate din trecut. Adevărul istoric este – cum spuneam – unul limitat și parțial. De fapt, numai Dumnezeu deține secretul adevărului absolut, nu doar în ceea ce privește istoria, ci întreaga existență. Primul principiu de reținut este ca istoricul să nu mintă cu bună știință, iar al doilea este să-și avertizeze cititorii că el, deși tinde spre adevăr, a ajuns la un rezultat relativ, adică la un adevăr valabil în limitele cunoștințelor de până atunci.

Sunteți profesor de ani buni, rector al Universității „Babeș-Bolyai” și sunteți cel mai în măsură să ne vorbiți despre interesul tinerilor pentru istorie. E concurență mare?

Nu mai este concurența de pe vremuri, când numărul de locuri era limitat drastic de stat și de partid, dar interes există. Tinerii sunt dornici de cunoașterea, sub variate forme, a vieții trecute. Și nu sunt – cum vor să ne convingă unii – mai slabi decât generațiile trecute. Inteligența umană nu este limitată și nu scade pe măsură ce noi ne lamentăm sau pe măsură ce noi trăim sau avem impresia că trăim epoci de acută criză. Avem studenți admirabili, așa cum avem și veleitari, care vor o diplomă. Ceea ce mă îngrijorează este altceva, care nu are legătură cu interesul tinerilor pentru istorie: scăderea drastică a nivelului culturii generale care ar trebui să fie acumulată în liceu, pe de o parte, și lipsa de interes pentru meseria (mai exact, misiunea) de profesor, pe de altă parte. Absolvenții au condițiile create ca să știe mai mult și ca să fie dascăli, dar nu mai vor aceste lucruri. Constatările acestea mă seacă la inimă, pentru că secretul succesului unor societăți din trecut a fost tocmai dorința acută de cunoaștere și de instruire a generațiilor viitoare.

Istoria mi s-a părut cheia vieții

Ce șanse reale sunt ca un absolvent al facultății de istorie să aibă un loc de muncă adecvat?

Șansele de a lucra în domeniu sunt tot mai mici pe zi ce trece. Un absolvent al unei facultăți de

istorie poate lucra, în principal, ca profesor, arheolog, cercetător, arhivist, bibliotecar, muzeograf. Numai că toate aceste meserii sunt în recul și în restrângere, din cauza subfinanțării, din cauza natalității scăzute, din cauza disprețului administrației centrale și locale pentru erudiție, cunoaștere, conservare, cultură. Muzeele abia supraviețuiesc sau sunt de-a dreptul închise, iar arhivele, puse sub neinspirata și cazona egidă a Ministerului de Interne, sunt considerate de mulți decidenți de prisos.

Schimbând registrul, putem spune că istoria este o vocație? S-ar putea spune că da, câtă vreme, nu-i așa, are o muză. Dumneavoastră cum v-ați ales istoria? Știindu-vă de niște ani, aș spune că a fost o vocație. Așa este?

În timpul copilăriei mele, în plin regim comunist, obsesia părinților – mai ales a celor proveniți din țărani (cum era cazul în familia mea) – era să-și vadă copiii domni la casa lor, capabili să aibă familii decente, pe care să le poată întreține. Cheia succesului era – pentru 90% din populația României de atunci – școala, studiul temeinic, învățătura serioasă. Evident că și ai mei au vrut să mă vadă medic sau inginer, meserii de succes, aducătoare de venituri bune. Dar eu numai la venituri nu mă gândeam, fiindcă aveam o sete de cunoaștere neostoită. Pe măsură ce aflam despre soarta tristă a neamului meu de țărani și preoți de pe câmpia de nord a Transilvaniei, despre umilințele și sacrificiile lor, pe măsură ce deveneam conștient de truda părinților mei, care „știau dureros ce e suta de lei”, deveneam tot mai înverșunat în instruire. Mama îmi spunea zilnic „să mă port la învățătură”, iar bunica pe linie paternă mă întreba invariabil dacă nu am uitat să-i mulțumesc Domnului pentru marea lui bunătate. Tata a fost mult mai tranșant, fiindcă din prima zi de școală mi-a spus că nu mai aveam altă obligație decât să învăț și nu oricum, ci foarte bine. Interesul pentru istorie a venit din gimnaziu, de când am înțeles că și medicii, chiar dacă tratează toate bolile din lume, mor, ca toți oamenii. Istoria mi s-a părut atunci cheia vieții. Ce putea să fie mai frumos decât să cunoști tot ceea ce au făcut oamenii care ne-au precedat? De atunci am privit cunoașterea trecutului ca pe o misiune și nu ca pe o ocupație oarecare.

De ce istoria României în primul rând? Este tot o vocație? Citindu-vă și ascultându-vă, așa se pare. Argumentarea adusă de fiecare dată este nu

doar exhaustivă și exactă, dar are ceva în plus care îmi amintește de un catren al lui Blaga, mai precis de un vers anume: „Când între lipsă și prisos/ Ne bucurăm de câte sunt/ Și cântă pe sub glij un os/ Mai e nevoie de cuvânt/”. Acel cântec al osului de sub glij.

Un profesor al Universității clujene de odinioară spunea că cei mai buni istorici ai Transilvaniei se află la Cluj nu pentru că ei ar fi mai deștepți, ci pentru că cele mai multe izvoare ale trecutului transilvan se află în orașul de pe Someș. Aș zice și eu la fel: istoria României se poate studia cel mai bine în România. Dar mai este ceva, aproape inefabil! Vă spuneam că pentru înțelepții antici istoria era arta de a vorbi și a scrie frumos despre trecut. Ca să poți pătrunde în adâncuri istoria românilor, ai nevoie și de o trăire românească autentică. Veți spune că apelez la sentimentalisme ieftine sau că mă cufund în naționalism. Dacă naționalismul înseamnă iubire de patrie, atunci mă recunosc drept naționalist. Numai că această iubire de patrie nu are nimic de-a face cu ura față de alții. Dimpotrivă, eu înțeleg că am datoria să iubesc patriile tuturor. Însă această revărsare de iubire față de ceilalți nu poate exista fără iubirea de sine. Cum să iubesc omenirea, dar să nu-mi iubesc părinții, frații, neamurile? Sub glij – cum spunea Blaga – se află toți ai mei, trecători prin lume, iar istoria lor numai eu o pot dezveli bine, fiindcă numai eu le simt „bucuria și amarul”. Altminteri, datele vieților lor le poate releva oricine. Dar istoria se ocupă de oameni și nu de mecanisme, iar oamenii au suflet.

Din ce în ce mai mulți gânditori sunt de acord că trăim un timp al spectacolului, „epocă a derizoriului” cu o serie de consecințe îngrijorătoare, între care dispariția responsabilității. Ea urmează cumva dispariției conceptului de „autoritate” de care se plângea Jung. Incriminată este știința prin tehnologie și, firește, mass-media care, abuzând de superlative absolute, discreditează totul, sau aproape. Să fie aceasta acea „bravă lume nouă” sau „boala secolului”?

Societățile de succes din diferite epoci au avut cel puțin două caracteristici: 1) respectarea strictă a regulilor de conviețuire, adică de trai în comunitate și sancționarea încălcărilor acestor reguli; 2) delegarea de către comunitate a puterii spre o elită conștientă și responsabilă, formată din oameni inteligenți, drepți și buni. Aceste două caracteristici

nu se pot îndeplini fără existența autorității din grupul respectiv. Fără reguli și fără autoritate, comunitățile de dizolvă, dispar, fiindcă se creează anarhie.

Dacă da, cum s-ar putea trata?

Formula democrației nu este eternă, deși este singura care pare încă viabilă și care ne-ar putea salva. Până la impunerea unei noi metode de a gestiona comunitatea – dacă există cumva o nouă metodă –, nu avem altceva a face decât să aplicăm cât mai bine principiile democrației. Or, azi, în multe cazuri și locuri, ne batem joc de democrație: nu mergem la vot, dar vrem să fim bine reprezentați; votăm la întâmplare, dar ne mirăm de ce ne conduc incompetenții; compromitem funcțiile publice, dar am dori să ne conducă cei buni și cinstiți.

În lumea contemporană parcă e din ce în ce mai puțin loc pentru optimism. Dumneavoastră sunteți optimist? Vorba lui Marin Preda: Pe ce vă bazați?

Sunt optimist pentru că așa mi-e firea, dar de multe ori exprim un optimism chinuit și scrâșnit. Mă gândesc adesea la binele care s-ar fi putut revărsa peste această țară „binecuvântată între toate de Domnul pre pământ” și mă apucă plânsul, cu tot optimismul meu. Cred că optimismul sau pesimismul ne vin fiecăruia de la Dumnezeu, dar și din educație. Eu am avut parte de o casă întreagă, cu mamă, tată și bunici. Am fost iubit, îngrijit și cinstit încă de-acasă, de unde am învățat că nimic nu se poate obține pe lumea asta fără sacrificiu. Și am mai învățat de timpuriu un fapt elementar și tulburător de simplu: că mă pot supăra pe oameni, pe unii colegi, pe unii răi și nedrepti, pe instanțe neomenoase, pe instituții, dar nu pe Părinți și nu pe Țară. Părinții și Țara au fost de la început deasupra urilor și patimilor. Iar bunica, rămasă văduvă de război de la vârsta de 35 de ani, m-a învățat „bazele optimismului”, anume să nu urăsc pe nimeni și să iert. Nu reușesc întotdeauna să fac asta, dar nu am încetat nicio clipă să mă străduiesc s-o fac.

Interviu realizat de doamna Elena Solunca Moise